
संस्कृत

Teachers'
Manual

कक्षा-7

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

- छात्राः शिक्षक सहायतया कुरुत ।
- (क) धनधान्यप्रयोगेषु विद्यायाः संग्रहेषु च ।
(ख) विस्मयो न हि कर्त्तव्यः बहुरत्ना वसुन्धरा ।
सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नासद्भिः किञ्चिदाचरेत् ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ।
- (क) त्रीणि ।
(ख) पाषाणखण्डेषु ।
(ग) सत्येन ।
(घ) सद्भिः ।
(ङ) क्षमा ।
- (क) केन वाति वायुः ?
(ख) कैः सहासीत ?
(ग) का बहुरत्ना भवति ?
(घ) कस्याः संग्रहेषु त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ?
(ङ) सद्भिः किम् कुर्वीत ?
- (क) दाने, तपसि, शौर्ये, विज्ञाने, विनये, नये च विस्मयो न कर्त्तव्यः ।
(ख) पृथिव्यां जलमन्नं सुभाषितं च त्रीणि रत्नानि ।
(ग) धनधान्यप्रयोगेषु विद्यायाः संग्रहेषु, आहारे-व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ।

- पुल्लिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुंसकलिङ्ग
सुखी वसुन्धरा रत्नानि
वहिनः पृथ्वी सत्येन
रविः सङ्गतिम् अन्नम्
- (i) कृ (ii) दृश् (iii) भू (iv) स्था ।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ **वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि**

1. (स), 2. (द), 3. (अ), 4. (अ), 5. (ब) ।

→ **अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः**

1. सत्येन 2. मूढैः 3. वसुन्धरा 4. विधिलिङ्ग लकारः
5. षष्ठी विभक्तिः ।

→ **लघूत्तरात्मक प्रश्नाः**

1. वायुः सत्येन वाति, संसारे सर्वं सत्ये एव स्थितम् अस्ति ।
2. लोके क्षमा एव वशीकृतिः अस्ति, क्षमया एव सर्वं साध्यते ।
3. पृथिव्यां अन्नं जलं सुभाषितं त्रीणि रत्नानि सन्ति ।
4. **अन्वयः-** दाने, तपसि, शौर्ये, विज्ञाने विनये नये च विस्मयः न हि कर्त्तव्यः (यतो हि) वसुन्धरा बहुरत्ना (अस्ति) ।
5. 'सह' अव्यययोगे तृतीया विभक्तेः प्रयोगः भवति । अतः सद्भिः पदे तृतीया विभक्तिः अस्ति ।
6. भवेत् ।

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

- छात्राः शिक्षक सहायतया कुरुत ।
- (क) कम्बुग्रीवः । (ख) धीवराः ।
(ग) आकाशमार्गेण । (घ) पौराः ।
- (क) कूर्मः हंसौ प्रति
(ख) हंसौ कूर्म प्रति
(ग) कूर्मः हंसौ प्रति
(घ) कूर्मः पौरान् प्रति
- (क) हंसाभ्यां सह कूर्मोऽपि उड्डीयते ।
(ख) अहं किञ्चिदपि न वदिष्यामि ।
(ग) यः हितकामानां सुहृदां वाक्यं न अभिनन्दति ।
(घ) एकः कूर्मः अपि तत्रैव प्रतिवसति स्म ।

- (ङ) अहम् आकाशमार्गेण अन्यत्र गन्तुम् इच्छामि ।
(च) वयं गृहं नीत्वा कूर्मं भक्षयिष्यामः ।
5. (क) कच्छपः अन्यं हृदं (सरं) गन्तुम् इच्छति ।
(ख) कच्छपः उपायं वदति - "युवां काष्ठदण्डम् एकं चञ्च्वा धारयतम् । अहं काष्ठदण्डमध्ये अवलम्ब्य युवयोः पक्षबलेन सुखेन गमिष्यामि ।"
(ग) लम्बमानं कूर्मं दृष्ट्वा पौराः अवदन् - "हंहो ! महदाश्चर्यम् । हंसाभ्यां सह कूर्मोऽपि उड्डीयते । यदि अयं कूर्मः निपतति तदा वयं भक्षयिष्यामः" इति ।
(घ) कूर्मः मित्रयोः वचनं विस्मृत्य अवदत् - "यूयं भस्म खादत ।"

6. (क) कूर्मः हंसौ च एकस्मिन् सरसि निवसन्ति स्म ।
 (ख) केचित् धीवराः सरस्तीरे अगच्छन् ।
 (ग) 'वयं श्वः मत्स्यकूर्मादीन् मारयिष्यामः' इति धीवराः
 अकथयन् ।
 (घ) कूर्मः अन्यत्र गन्तुम् इच्छति स्म ।
 (ङ) कूर्मः हंसयोः सहायतया आकाशमार्गेण अगच्छत् ।
 (च) लम्बमानं कूर्मं दृष्ट्वा पौराः अधावन् ।
 (छ) पौराः अकथयन् - वयं पतितं कूर्मं खादिष्यामः ।
 (ज) कूर्मः आकाशात् पतितः पौरैः मारितश्च ।
7. एकस्य वृक्षस्य शाखासु अनेके काकाः वसन्ति स्म ।
 तस्य वृक्षस्य कोटरे एकः सर्पः अपि अवसत् ।
 काकानाम् अनुपस्थितौ सर्पः काकानां शिशून् खादति
 स्म । काकाः दुःखिताः आसन् । तेषु एकः वृद्धः
 काकः उपायम् अचिन्तयत् । वृक्षस्य समीपे जलाशयः
 आसीत् । तत्र एका राजकुमारी स्नातुं जलाशयम्
 अगच्छति । शिलायां स्थितं तस्याः आभरणम् आदाय
 एकः काकः वृक्षस्य उपरि अस्थापयत् । राजसेवकाः
 काकम् अनुसृत्य वृक्षस्य समीपम् अगच्छन् । तत्र ते तं
 सर्पं च अमारयन् । अतः एवोक्तम् - उपायेन सर्वं
 सिद्ध्यति ।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. (अ) 2. (ब) 3. (स) 4. (अ) 5. (ब) ।

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. धीवराः 2. कूर्मः 3. संकटविकटौ 4. धीवराणाम्
 5. तत् + क्षणम् + एव ।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. मगधदेशे फुल्लोत्पलनाम सरः आसीत् ?
 2. तत्र संकटविकटौ नाम हंसौ निवसतः स्म ।

पाठ-3

स्वावलम्बनम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. छात्राः शिक्षक सहायतया कुरुत ।
 2. (क) श्रीकण्ठस्य भवने सर्वविधानि सुखसाधनानि
 आसन् ।
 (ख) कृष्णमूर्तेः गृहे कोऽपि भृत्यः नास्ति ।

(ग) श्रीकण्ठस्य आतिथ्यं कृष्णमूर्तिः तस्य माता पिता
 च अकुर्वन् ।

(घ) स्वावलम्बने सर्वदा सुखम् ।

(ङ) श्रीकण्ठः कृष्णमूर्ते गृहं प्रातः नववादाने अगच्छत् ।

(च) कृष्णमूर्तेः अष्टौ कर्मकराः सन्ति ।

3. (क) अष्टादश (18) (अठारह)
 (ख) एकविंशतिः (21) (इक्कीस)
 (ग) पञ्चदश (15) (पन्द्रह)
 (घ) षट्त्रिंशत् (36) (छत्तीस)
 (ङ) चतुर्विंशतिः (24) (चौबीस)
 (च) त्रयत्रिंशत् (33) (तैतीस)
4. (28) अष्टाविंशतिः (अट्ठाईस)
 (27) सप्तविंशतिः (सत्ताईस)
 (30) त्रिंशत् (तीस)
 (31) एकत्रिंशत् (इकतीस)
 (24) चतुर्विंशतिः (चौबीस)
 (40) चत्वारिंशत् (चालीस)
 (50) पञ्चाशत् (पचास)।
5. (क) एषः कृषकः क्षेत्रं कर्षति ।
 (ख) एतौ कृषकौ खननकार्यम् कुरुतः।
 (ग) एते कृषकाः धान्यं रोपयन्ति ।
6. 5.00 पञ्चवादनम् (पाँच बजे)
 7.00 सप्तवादनम् (सात बजे)
 3.30 सार्धत्रिंशत्वादनम् (साढ़े तीन बजे)
 2.30 सार्धद्विंशत्वादनम् (ढाई बजे/साढ़े दो बजे)
 9.00 नववादनम् (नौ बजे)
 11.00 एकादशवादनम् (ग्यारह बजे)
 12.30 सार्धद्वादशवादनम् (साढ़े बारह बजे)
 4.30 सार्धचतुर्वादनम् (साढ़े चार बजे)
 8.00 अष्टवादनम् (आठ बजे)
 1.30 सार्धैकवादनम् (डेढ़ बजे/साढ़े एक बजे)
 7.30 सार्धसप्तवादनम् (साढ़े सात बजे)
7. (क) षड् ऋतवः भवन्ति ।
 (ख) मासाः द्वादश भवन्ति ।
 (ग) एकस्मिन् मासे त्रिंशत् अथवा एकत्रिंशत् दिवसाः भवन्ति ।
 (घ) फरवरी मासे सामान्यतः अष्टाविंशतिः दिनानि भवन्ति ।
 (ङ) मम शरीरे द्वौ हस्तौ स्तः।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. (अ) 2. (ब) 3. (स) 4. (अ) 5. (ब)।

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. श्रीकण्ठः 2. अष्टादश। 3. कृष्णमूर्तिः 4. तृतीया। 5. क्त्वा।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. कृष्णमूर्तिः गृहम् आडम्बररहितं साधारणञ्च आसीत्।

2. श्रीकण्ठस्य आतिथ्यं कृष्णमूर्तिः तस्य माता पिता च स्वशक्त्या अकुर्वन्।
 3. श्रीकण्ठः अवदत्—“मित्र तव वचनानि श्रुत्वा मम मनसि महती प्रसन्नता जाता। अधुना अहमपि स्वकार्याणि स्वयमेव कर्तुम् इच्छामि।”
 4. तेन पदे तृतीया विभक्तिः अस्ति। सह योगे तृतीया विभक्तिः भवति।
 5. ‘विशाले’ विशेषण पदं भवने विशेष्य पदं च।

→ निबन्धात्मक प्रश्नाः

1. श्रीकण्ठस्य भवने सर्वविधानि सुख-साधनानि आसन्। तस्मिन् विशाले भवने चत्वारिंशत् स्तम्भाः आसन्। तस्य अष्टादश-प्रकोष्ठेषु पञ्चाशत् गवाक्षाः चतुश्चत्वारिंशत् द्वाराणि, षट्त्रिंशत् विद्युत्-व्यजनानि च आसन्। तत्र दश सेवकाः निरन्तरं कार्यं कुर्वन्ति स्म।
 2. कृष्णमूर्तिः अवदत्—“मित्र ! ममापि अष्टौ कर्मकराः सन्ति। ते च द्वौ पादौ, द्वौ हस्तौ, द्वे नेत्रे, द्वे श्रोत्रे इति। एते प्रतिक्षणं मम सहायकाः। किन्तु तव भृत्याः सदैव सर्वत्र च उपस्थिताः भवितुं न शक्नुवन्ति। त्वं तु स्वकार्याय भृत्याधीनः। यदा यदा ते अनुपस्थिताः तदा तदा त्वं कष्टम् अनुभवसि। स्वावलम्बने तु सर्वदा सुखमेव, न कदापि कष्टं भवति।”
 3. कृष्णमूर्ति एवं श्रीकण्ठ दो मित्र थे। श्रीकण्ठ के पिता समृद्ध थे। उसके घर में सभी प्रकार के सुख-साधन थे। उसके विशाल भवन में चालीस खम्भे थे। अठारह कमरे थे। उन अठारह कमरों में पचास खिड़कियाँ थीं। कृष्णमूर्ति के माता-पिता साधारण किसान थे। उनका घर दिखावों से रहित एवं साधारण था। एक बार श्रीकण्ठ कृष्णमूर्ति के घर आया। वहाँ कृष्णमूर्ति एवं उसके माता-पिता ने उसका आदर-सत्कार किया। उसके घर में एक भी नौकर को न देखकर श्रीकण्ठ ने कहा—‘तुम्हारे घर में एक भी नौकर नहीं है। मेरे घर में तो अनेक नौकर हैं।’

यह सुनकर स्वावलम्बी कृष्णमूर्ति ने कहा—‘मेरे आठ नौकर हैं और वे हैं—दो पैर, दो हाथ, दो आँख तथा दो कान। ये हर क्षण मेरे अधीन रहते हैं। परन्तु तुम्हारे नौकर हमेशा कार्य नहीं कर सकते।’ अतः तुम अपने कार्य के लिए नौकरों के अधीन हो। यह सुनकर श्रीकण्ठ अत्यधिक प्रसन्न हुआ और कहने लगा—‘आज से मैं भी अपना कार्य स्वयं करूँगा।’

पाठ-4

पण्डिता रमाबाई

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (क) रमाबाई । (ख) स्वमातुः ।
(ग) विपिनबिहारीदासेन सह ।
(घ) नारीणाम् । (ङ) इंग्लैण्डदेशम् ।
2. (क) कस्याः पिता समाजस्य प्रतारणाम् असहत् ?
(ख) कस्य मरणानन्तरं रमाबाई महाराष्ट्रं प्रत्यागच्छत् ?
(ग) रमाबाई कुत्र 'शारदा-सदनम्' अस्थापयत् ?
(घ) 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे कस्याः निधनम् अभवत् ?
(ङ) के शिक्षां लभन्ते स्म ?
3. (क) रमाबाई स्त्रीणां कृते वेदादीनां शास्त्राणां शिक्षायै आन्दोलनं प्रारब्धवती ।
(ख) निःसहायाः स्त्रियः आश्रमे मुद्रण-टङ्कण-काष्ठकलादीनाञ्च प्रशिक्षणं लभन्ते स्म ।
(ग) लेखनक्षेत्रे रमाबाई महोदयाः योगदानम् अस्ति ।
(घ) 'स्त्री-धर्मनीति' 'हाई कास्ट हिन्दू विमेन' इति रचनाद्वयेन रमाबाई प्रशंसिता वर्तते ।
4. पिता पितृ पुल्लिङ्गम् प्रथमा एकवचनम्
शिक्षायै शिक्षा स्त्रीलिङ्गम् चतुर्थी एकवचनम्
कन्याः कन्या स्त्रीलिङ्गम् प्रथमा बहुवचनम्
नारीणाम् नारी स्त्रीलिङ्गम् षष्ठी बहुवचनम्
मनोरमया मनोरमा स्त्रीलिङ्गम् तृतीया एकवचनम्
5. कुर्वन्ति कृ लट् प्रथमपुरुषः बहुवचनम्
आगच्छत् गम् लङ् प्रथमपुरुषः एकवचनम्
निवसन्ति नि+वस् लट् प्रथमपुरुषः बहुवचनम्
गमिष्यति गम् लृट् प्रथमपुरुषः एकवचनम्
अकरोत् कृ लङ् प्रथमपुरुषः एकवचनम्
6. (क) 1858 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई जन्म अलभत ।
(ख) सा स्वमातुः संस्कृतशिक्षां प्राप्तवती ।
(ग) रमाबाई-महोदयायाः विपिन- बिहारीदासेन सह विवाहः अभवत् ।
(घ) सा उच्चशिक्षार्थम् इंग्लैण्डदेशं गतवती ।
(ङ) सा मुम्बई नगरे 'शारदा-सदनम्' अस्थापयत् ।
(च) 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई- महोदयायाः निधनम् अभवत् ।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. (अ) 2. (ब) 3. (द) 4. (अ) 5. (ब) ।

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. अनन्तशास्त्री डोंगरे । 2. अनन्तशास्त्री डोंगरे ।
3. लेखनक्षेत्रे 4. सप्तमी । 5. लट् लकार ।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. तस्मिन् काले स्त्रीशिक्षायाः स्थितिः चिन्तनीया आसीत् ।
2. डोंगरे रूढिबद्धां धारणां परित्यज्य स्वपत्नीं संस्कृतमध्यापयत् ।
3. शारदा-सदने स्त्रियः मुद्रण-टंकण- काष्ठकलादीनाञ्च प्रशिक्षणं लभन्ते स्म ।
4. षष्ठी विभक्तिः एकवचनम् ।
5. लट् लकारः प्रथम पुरुषः, बहुवचनम् ।

→ निबन्धात्मक प्रश्नाः

1. रमा अमरीकादेशे भारतस्य विधवास्त्रीणां सहायतार्थं अर्थसञ्चयम् अकरोत् । भारतं प्रत्यागत्य मुम्बई नगरे सा 'शारदा-सदनम्' अस्थापयत् । अस्मिन् आश्रमे निःसहायाः स्त्रियः निवसन्ति स्म । तत्र स्त्रियः मुद्रण-टङ्कण-काष्ठकला दीनाञ्च प्रशिक्षणमपि लभन्ते स्म । परम् इदं सदनं पुणेनगरे स्थानान्तरितं जातम् । तत्र पुणेनगरस्य समीपे केडगाँव स्थाने 'मुक्तिमिशन' नाम संस्थानं तया स्थापितम् । अत्र अधुना अपि निराश्रिताः स्त्रियः ससम्मानं जीवनं यापयन्ति ।
2. तस्मिन् काले स्त्रीशिक्षायाः स्थिति चिन्तनीया आसीत् । स्त्रीणां कृते संस्कृतशिक्षणं प्रायः प्रचलितं नासीत् । किन्तु अनन्तशास्त्री रूढिबद्धां धारणां परित्यज्य स्वपत्नीं संस्कृतमध्यापयत् । एतदर्थं सः समाजस्य प्रतारणाम् अपि असहत् । अनन्तरं रमा अपि स्वमातुः संस्कृतशिक्षां प्राप्तवती ।
3. समाजसेवायाः अतिरिक्तं लेखनक्षेत्रे अपि तस्याः महत्वपूर्णं अवदानम् अस्ति । 'स्त्रीधर्मनीति' 'हाई कास्ट हिन्दू विमेन' इति तस्याः प्रसिद्धं रचना द्वयं वर्तते ।
4. रमाबाई संस्कृत और वेदों की विदुषी थी । उसका जन्म सन् 1858 में अनन्तशास्त्री डोंगरे और लक्ष्मीबाई के घर हुआ था । वह भ्रमण करते हुए कोलकाता पहुँची । संस्कृत की विद्वता के कारण वह 'पण्डिता' और 'सरस्वती' आदि उपाधियों से विभूषित हुईं । रमाबाई ने अपनी माता से संस्कृत की शिक्षा प्राप्त की थी । उसके माता-पिता और बड़ी बहन अकाल से

पीड़ित होकर मृत्यु को प्राप्त हो गए। रमाबाई ने अपने बड़े भाई के साथ सम्पूर्ण देश की पैदल यात्रा की। वह भ्रमण करते हुए कोलकाता पहुँची। संस्कृत की विद्वता के कारण उसने वहाँ ब्रह्म समाज से प्रभावित होकर वेदों का अध्ययन किया।

सन् 1880 में उसने विपिन बिहारी दास से विवाह किया परन्तु डेढ़ वर्ष बाद उसके पति का देहान्त हो गया। उसने स्त्री शिक्षा और उनके सम्मान के लिए अपना जीवन अर्पित कर दिया। रमाबाई उच्च शिक्षा के लिए इंग्लैण्ड गई। रमाबाई ने अमेरिका में विधवा स्त्रियों की सहायता के लिए धन इकट्ठा किया। भारत

लौटकर मुम्बई नगर में उसने शारदा-सदन की स्थापना की। इस सदन में स्त्रियाँ छापाई, टाइप और लकड़ी के काम आदि का प्रशिक्षण लेती थीं। बाद में इस संस्था को पुणे नगर में स्थानान्तरित कर दिया।

उसने पुणे के पास केडगाँव नामक स्थान पर 'मुक्ति मिशन' नामक संस्थान की स्थापना की। जिसमें बेसहारा स्त्रियाँ सम्मान से जीवन बिताती हैं।

सन् 1922 में रमाबाई का निधन हो गया। परन्तु स्त्री शिक्षा और समाज-सेवा में उनका योगदान कभी नहीं भुलाया जा सकता है। समाज सेवा के अतिरिक्त लेखन क्षेत्र में भी उनका महत्वपूर्ण योगदान है।

पाठ-5

सदाचारः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

- छात्र स्वयं करें।
- (क) आम् (ख) न (ग) आम् (घ) न (ङ) आम्।
- (क) मृत्युः। (ख) सर्वदा। (ग) सत्यम्। (घ) मित्रेण (ङ) आलस्यम्।
- (क) कः न प्रतीक्षते ?
(ख) किं कृत्वा नरः दुःखी भवति ?
(ग) कम् कर्मणा सेवेत ?
(घ) व्यवहारे का श्रेयसी ?
(ङ) कदा व्यवहारे ऋजुता विधेया ?
- (क) सत्यं प्रियं च ब्रूयात् ।
(ख) मनसा मातरं पितरं च सेवेत ।
(ग) अनृतं प्रियं च न ब्रूयात् ।
(घ) व्यवहारे सर्वदा औदार्यं स्यात् ।
(ङ) श्रेष्ठजनं कर्मणा सेवेत ।
(च) व्यवहारे कदाचन कौटिल्यं न स्यात् ।
(छ) वाचा गुरुं सेवेत ।
(ज) सत्यम् अप्रियं च न ब्रूयात् ।
- (क) भक्तः सदा ईश्वरं स्मरति ।
(ख) असत्यं न वक्तव्यम् ।
(ग) प्रियं च सत्यं वदेत् ।
(घ) लता मेधा तथा विद्यालयं गच्छतः ।
(ङ) अपि कुशली भवान् ?
(च) महात्मागान्धी कदाचन अहिंसां न अत्यजत् ।

- (क) सः शिक्षकः कक्षायाम् श्यामपट्टे प्रश्नम् लिखति ।
(ख) छात्राः पुस्तिकायाम् उत्तराणि लिखन्ति ।
(ग) ते श्यामपट्टम् पश्यन्ति ।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

- वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि
1. (अ) 2. (ब) 3. (द) 4. (अ) 5. (ब)।
- अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः
1. पारम्पर्य क्रमागतः। 2. मृत्युः। 3. यो मित्रेण सह कलहं न करोति। 4. अस् धातुः 5. तृतीया।
- लघूत्तरात्मक प्रश्नाः
1. आलस्यं अस्माकं शरीरे तिष्ठति।
2. मृत्युः कृतं न वा कृतम् इति न प्रतीक्षते ।
3. मित्रेण सह कलहस्य निवारणं प्रयासेन कुर्वीत।
4. 'परिवर्जयेत्' पदे विधिलिङ् लकारः, प्रथम पुरुषः, एकवचनम् अस्ति।
5. मित्रेण पदे तृतीया विभक्तिः एकवचनम्।
- निबन्धात्मक प्रश्नाः
1. (क) श्रेष्ठं जनं, गुरुं मातरम् च तथा पितरम् अपि सदा सततं मनसा वाचा (च) कर्मणा सेवेत।
(ख) प्रियं सत्यं ब्रूयात् । अप्रियं सत्यं न ब्रूयात् । प्रियम् अनृतं च न ब्रूयात् । एषः (एव) सनातनः धर्मः ।
2. (क) इस श्लोक में यह बताया गया है कि आलस्य मनुष्य का सबसे बड़ा शत्रु होता है और परिश्रम के समान कोई अन्य मित्र नहीं होता है।

(ख) इस श्लोक में बताया है कि मित्र के साथ झगड़ा करके व्यक्ति कभी भी सुखी नहीं रह सकता। अतः

मनुष्य को प्रयत्नपूर्वक ऐसा व्यवहार करने से बचना चाहिए।

पाठ-6

सङ्कल्पः सिद्धिदायकः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

- छात्राः शिक्षक सहायतया कुरुत।
- (क)

पूजति स्म	पूजयतः स्म	पूजयन्ति स्म
रक्षति स्म	रक्षतः स्म	रक्षन्ति स्म
चरति स्म	चरतः स्म	चरन्ति स्म
करोति स्म	कुरुतः स्म	कुर्वन्ति स्म
- (ख) प्रथमपुरुषः अपूजयत् अपूजयताम् अपूजयन्
प्रथमपुरुषः अरक्षत् अरक्षताम् अरक्षन्
- (ग) पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः अपूजयः अपूजयतम् अपूजयत्
मध्यमपुरुषः अचरः अचरतम् अचरत
- (घ) पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
उत्तमपुरुषः अलिखम् अलिखाव अलिखाम्
उत्तमपुरुषः अरचयम् अरचयाव अरचयाम्
- (क) हिंस्रपशवः। (ख) गौरीशिखरम्।
(ग) शिवः। (घ) पार्वती।
(ङ) शिवः।
- कः/का कम्/काम्
(क) पार्वती मातरम्
(ख) पार्वती विजयाम्
(ग) विजया पार्वतीम्
(घ) शिवः पार्वतीम्
(ङ) वटुः (शिवः) पार्वतीम्
(च) शिवः पार्वतीम्
- (क) अरे वाचाल ! अपसर । जगति न कोऽपि शिवस्य यथार्थं स्वरूपं जानाति । यथा त्वमसि तथैव वदसि ।
(ख) यः निन्दां करोति सः तु पापभाग् भवति एव, यः शृणोति सोऽपि पापभाग् भवति ।
(ग) पार्वती तपः कर्तुम् ऐच्छत् ।
(घ) पार्वती विजयया साकं गौरीशिखरं गच्छति ।
- शिलायां — प्रस्तरे (शिला पर, पाषाण पर)
पशवः — जन्तवः (पशु, जानवर)
अम्बा — माता (जननी)
नेत्राणि — नयनानि (नेत्र, आँख)
तूष्णीम् — मौनम् (चुप)

- (क) अपश्यत् (ख) अतपत्
(ग) अचिन्तयत् (घ) अवदत्
(ङ) अगच्छत्

यथा—अलिखत् = लिखति स्म।

- (क) अकथयत् = कथयति स्म।
(ख) अनयत् = नयति स्म।
(ग) अपठत् = पठति स्म।
(घ) अधावत् = धावति स्म।
(ङ) अहसत् = हसति स्म।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

- (अ) 2. (ब) 3. (द) 4. (अ) 5. (ब)।

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

- पतिरूपेण। 2. मेना। 3. शिवः। 4. तत्पुरुषः समासः। 5. कदापि।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

- मनस्वी कदापि धैर्यं न परित्यजति।
- पार्वत्याः मनः लक्ष्यं प्राप्तुम् आकुलितम् आसीत्।
- चतसृषु दिक्षु अग्निम् आधाय सूर्यस्य निर्निमेषदर्शनं पञ्चाग्निव्रतम् अस्ति।
- 'त्रीणि' इति विशेषण पदं, 'नेत्राणि' इति विशेष्य पदम्।
- विहसति।

→ निबन्धात्मक प्रश्नाः

- पार्वती मनसा वचसा कर्मणा च तपः अकरोत्। तस्याः तपः प्रभावात् हिंस्रपशवोऽपि तस्याः सखायः जाताः। सा पञ्चाग्नि व्रतम् अतपः। सा वेदं अधीवती, यज्ञं सम्पादितवती। सा अपर्णा इति नाम्ना अपि प्रथिता।
- वटुः उपहसन् अवदत्—शिवः नाम्ना शिवः अन्यथा अशिवः। श्मशाने वसति। यस्य त्रीणि नेत्राणि, वसनं व्याघ्रचर्म, अङ्गरागः चिताभस्म, परिजनाश्च भूतगणाः।
- पार्वती शिवं पतिरूपेण अवाञ्छत्। एतदर्थं सा तपस्यां कर्तुम् ऐच्छत्। सा स्वकीयं मनोरथं मात्रे न्यवेदयत्। तत् श्रुत्वा माता मेना चिन्ताकुला अभवत्।
- इस पाठ में यह बताया गया है कि दृढ़ इच्छाशक्ति से किए गए कार्य में सिद्धि मिलती है। कथा का सार इस प्रकार है—

नारद के वचन से प्रभावित होकर पार्वती शिवजी को पति के रूप में पानी चाहती थी इसके लिए तपस्या करने की इच्छा की। पार्वती की माता मेना उसके तप करने की इच्छा से चिन्तित हुई और कहने लगी कि मनचाहे देवता तुम्हारे घर में ही हैं। तप कठिन होता है तुम्हारा कोमल शरीर है। कठोर तप के लिए अनुकूल नहीं है। अतः घर में ही रहकर तुम्हारी इच्छा पूर्ण होगी।

पार्वती ने अपनी माता को विश्वास दिलाया कि शिव को पति रूप में पाने की इच्छा तो तप से ही पूरी होगी अतः अपने दृढ़ संकल्प को बताती है और इच्छा पूर्ण होने पर पुनः घर लौट आएगी। इसके पश्चात् पार्वती गौरी पर्वत शिखर पर जाकर मन, वचन एवं कर्म से तप करने लगी। पार्वती रात्रि को कभी नंगी भूमि पर और कभी शिला (चट्टान) पर सोती थी। उसके तप के प्रभाव से हिंसक पशु भी उसके मित्र बन गए। पार्वती ने पंचाग्नि व्रत भी तपा, वेदों का अध्ययन किया। यज्ञ सम्पन्न किये। तप के कारण पार्वती का 'अपर्णा' नाम जगत में प्रसिद्ध हो गया। इस प्रकार

कठोर तपस्या की। कुछ समय पश्चात् एक ब्रह्मचारी उसके आश्रम में आया। ब्रह्मचारी ने पार्वती का कुशलक्षेम पूछने के बाद उससे तपस्या का उद्देश्य जानना चाहा। पार्वती की सहेली विजया ने ब्रह्मचारी को तपस्या का प्रयोजन बताया जिसे सुनकर वह हँसने लगा।

तब ब्रह्मचारी ने शिव की निंदा करते हुए शिव को अवगुणों की खान कहा—शिव तो श्मशान में रहते हैं और भूतप्रेत उनके परिवारीजन हैं। इसलिए तुम शिव को पतिरूप में पाने की इच्छा छोड़ दो।

शिव की निन्दा सुनकर पार्वती क्रोधित हो गई। वह ब्रह्मचारी को बुरा-भला कहकर वहाँ से जाने के लिए कहने लगी। ब्रह्मचारी के व्यवहार से दुःखी होकर पार्वती वहाँ से जाने के लिए तैयार हो गई। तब शिव ने अपने वास्तविक रूप में जाकर पार्वती से कहा कि ब्रह्मचारी के रूप में मैं ही शिव हूँ। मैं तुम्हारी तपस्या और संकल्प से प्रसन्न हूँ। यह सुनकर पार्वती अत्यधिक प्रसन्न हो गई।

पाठ-7

त्रिवर्णः ध्वजः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

- (क) आम् (ख) न (ग) आम् (घ) न (ङ) आम् ।
- पदानि विभक्तिः वचनम्
समृद्धेः षष्ठी एकवचनम्
वर्णानाम् षष्ठी बहुवचनम्
उत्साहस्य षष्ठी एकवचनम्
नागरिकैः तृतीया बहुवचनम्
सात्विकतायाः षष्ठी एकवचनम्
प्राणानाम् षष्ठी बहुवचनम्
सभायाम् सप्तमी एकवचनम्
- (क) त्रयः।
(ख) केशरवर्णः।

- (ग) प्रगतेः।
(घ) स्वाधीनतायाः गौरवस्य च।
- (क) अस्माकं ध्वजस्य श्वेतवर्णः सात्विकतायाः शुचितायाः च द्योतकः।
(ख) अशोकस्तम्भः सारनाथे स्थितः अस्ति।
(ग) त्रिवर्णध्वजस्य उत्तोलनं स्वतन्त्रतादिवसे गणतंत्रदिवसे च भवति।
(घ) अशोकचक्रे चतुर्विंशतिः अराः सन्ति।
- (क) अस्माकं कः विश्वविजयी भवेत् ?
(ख) स्वधर्मात् किं वयं न कुर्याम ?
(ग) एतत् सर्वम् अस्माकं नेतृणां कस्याः सत्फलम् ?
(घ) केषां समक्षं विजयः सुनिश्चितः भवेत् ?

- शब्दाः विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
अग्निशिखा सप्तमी अग्निशिखायाम् अग्निशिखयोः अग्निशिखाषु
सभा चतुर्थी सभायै सभाभ्याम् सभाभ्यः
अहिंसा द्वितीया अहिंसाम् अहिंसे अहिंसाः
सफलता पञ्चमी सफलतायाः सफलताभ्याम् सफलताभ्यः
सूचिका तृतीया सूचिकया सूचिकाभ्याम् सूचिकाभिः

7. (क)	(ख)
केशरवर्णः	शौर्यस्य त्यागस्य च सूचकः।
हरितवर्णः	सुषमायाः उर्वरतायाः च सूचकः।
अशोकचक्रम्	प्रगतेः न्यायस्य च प्रवर्तकम्।
त्रिवर्णः ध्वजः	स्वाधीनतायाः राष्ट्रगौरवस्य च प्रतीकः।
त्रिवर्णध्वजस्य	22 जुलाई 1947 तमे वर्षे स्वीकरणम् जातम्।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

- वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि
1. (अ) 2. (ब) 3. (द) 4. (अ) 5. (ब)।
- अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः
1. केचन बालकाः बालिकाश्च। 2. देवेशः।
  3. इदम् अशोकचक्रं कथ्यते। 4. षष्ठी बहुवचनम्।
  5. नपुंसकलिङ्गम्।
- लघूत्तरात्मक प्रश्नाः
1. केचन बालकाः काश्चन बालिकाश्च स्वतन्त्रता-दिवसस्य ध्वजारोहण समारोहे गच्छन्ति स्म।
  2. स्वतन्त्रतादिवसे विद्यालयेषु विद्यालयानां प्राचार्याः ध्वजस्य उत्तोलनं कुर्वन्ति।
  3. ध्वजस्य अधः स्थितः हरितवर्णः समृद्धेः, वसुन्धरायाः सुषमायाः उर्वरतायाश्च द्योतकः।
  4. षष्ठी विभक्तिः एकवचनम्।
  5. प्रथम पुरुषः बहुवचनम्।
- निबन्धात्मक प्रश्नः
- एक विद्यालय में स्वतंत्रता दिवस के ध्वजारोहण समारोह

में सम्मिलित होने के लिए जाते हुए कुछ छात्र परस्पर वार्तालाप कर रहे हैं। आज स्वतन्त्रता दिवस है। विद्यालय के प्रधानाचार्य ध्वजारोहण करेंगे। इस अवसर पर छात्र सांस्कृतिक कार्यक्रम प्रस्तुत करेंगे। छात्रों को बाद में मिठाई भी बाँटी जाएगी।

हमारे देश का झण्डा तिरंगा कहलाता है, क्योंकि इसमें तीन रंग हैं। केसरिया, सफेद एवं हरा। सबसे ऊपर केसरिया रंग शौर्य का (वीरता का), बीच में श्वेत सफेद रंग सत्य का एवं नीचे हरा रंग समृद्धि (सम्पन्नता) का सूचक है।

इन रंगों का अन्य महत्व भी है। ध्वज में स्थित केसरिया रंग त्याग और उत्साह का सूचक है। मध्य में स्थित सफेद रंग सात्विकता और पवित्रता का सूचक है। हरा रंग धरती की सुन्दरता तथा उर्वरता (उपजाऊ) होने का सूचक है।

झण्डे के बीच में नीले रंग का चक्र है, यह अशोक चक्र कहलाता है। यह अशोक चक्र न्याय और प्रगति (उन्नति) का प्रवर्तक है। सारनाथ में अशोक स्तम्भ है। उससे ही यह चक्र ग्रहण किया गया है।

इस चक्र में 24 तीलियाँ हैं। भारत की संविधान सभा में 22 जुलाई, 1947 को झण्डे को सम्पूर्ण रूप से स्वीकार किया गया है।

यह तिरंगा झण्डा हमारी स्वतन्त्रता एवं राष्ट्र गौरव का प्रतीक है। इसलिए स्वतन्त्रता दिवस और गणतन्त्र दिवस के अवसर पर झण्डा फहराया जाता है।

पाठ-8

अहमपि विद्यालयं गमिष्यामि

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. छात्राः शिक्षक सहायतया कुरुत।
2. (क) दर्शना (ख) अष्टवर्षदेशीया
(ग) मौलिकः (घ) करतलवादनसहितम्।
3. (क) अष्टवर्षदेशीया दर्शनायाः पुत्री गृहस्य संपूर्ण कार्यं कर्तुं समर्थाऽसीत्।
(ख) दर्शना पञ्च-षड्गृहाणां कार्यं करोति स्म।

(ग) मालिनी स्वप्रतिवेशनीं प्रति कथयति यत् तस्याः पुत्रः मालुतगृहं प्रति प्रस्थितः काचिद् अन्यां कामपि महिलां कार्यार्थं जानासि तर्हि प्रेषय।

(घ) अद्यत्वे छात्राः विद्यालये शिक्षा, गणवेशं, पुस्तकानि, पुस्तकस्यूतम्, पादत्राणम्, माधु या भोजनम् छात्रवृत्तिम् इत्यादिकं सर्वमेव निःशुल्कं प्राप्नुवन्ति।

4. (क) का द्वारमुद्घाटयति ?
 (ख) शिक्षा केषां मौलिकः अधिकारः ?
 (ग) दर्शना आश्चर्येण कां पश्यति ?
 (घ) दर्शना तस्याः पुत्री च मिलित्वा कस्य भरपोषणं कुरुतः स्म ।
5. (क) ग्रामम् + प्रति, (ख) कार्य + अर्थम्,
 (ग) करिष्यति + ऐषा, (घ) स्व + उदरपूर्तिः, (ङ) अपि + एवम् ।
6. (अ) आश्चर्येण विस्मयेन
 उल्लासेन प्रसन्नतया
 परिवारस्य कुटुम्बस्य
 अध्ययनस्य पठनस्य
 कालः समयः
 (ब) क्रेतुम् विक्रेतुम्
 श्वः ह्यः
 ग्रामम् नगरम्
 समीपस्थम् दूरस्थम्
 पृच्छति कथयति
7. सर्वेषाम् बालकानाम्
 मौलिकः अधिकारः
 एषा अल्पवयस्का
 सर्वकारीयम् विद्यालयम्
 समीपस्थे विद्यालये
 सर्वासाम् बालकानाम्
 निःशुल्कम् गणवेशम्

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. (अ) 2. (ब) 3. (द) ।

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. गिरिजायाः । 2. गिरिजायाः सहायिका । 3. अहं विद्यालयं गमिष्यामि । अहमपि पठिष्यामि । 4. क्त्वा । 5. तृतीया विभक्तिः एकवचनम् । 6. जानासि । 7. दृश् ।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. दर्शनायाः पुत्री उल्लासेन सह नृत्यति ।
 2. दर्शना प्रातः षट्वादाने स्वसुतया सह मालिनी-गृहं आगच्छति ।

3. मालिनी दर्शनायै शिक्षायाः मौलिक अधिकारस्य विषये ज्ञापयति ।

4. पतिः कर्तृपद, करोति इति क्रियापदम् अस्ति ।

5. 'सः' इति कर्तृ पदमस्ति, प्रस्थितः इति क्रिया पदमस्ति ।

→ निबन्धात्मक प्रश्नाः

1. शिक्षायाः मौलिकाधिकारस्य अनुसारेण सर्वकारीय विद्यालयेषु निःशुल्कं पुस्तकानि, पुस्तकस्यूतम्, पादत्राणम्, गणवेशं मध्याह्नेभोजनम् इत्यादीनि मिलन्ति ।
2. मालिनी अपनी पड़ोसन गिरिजा से कामवाली (महरी/बाई) को भेजने के लिए कहती है। अगले दिन, सुबह छः बजे गिरिजा की महरी दर्शना अपनी लगभग आठ वर्ष की पुत्री के साथ मालिनी के घर पहुँचती है। वह मालिनी से अपनी पुत्री को उसके यहाँ काम पर रखने का आग्रह करती है। किंतु मालिनी उस छोटी बच्ची को काम पर रखने में संकोच करती है। वह दर्शना को अपनी पुत्री को पढ़ाने की सलाह देती है। दर्शना उसे अपने अभावग्रस्त जीवन और बीमार पति के विषय में बताती है। वह मालिनी से कहती है इस बढ़ती महँगाई और अभाव के समय में वह अपनी पुत्री की पढ़ाई, विद्यालय की पोशाक, किताबें, शुल्क आदि का खर्चा नहीं उठा सकती है। तब मालिनी उसे शिक्षा के मौलिक अधिकार की जानकारी देती है। वह दर्शना को बताती है कि शिक्षा सभी बालक-बालिकाओं का मौलिक अधिकार है। वह कहती है कि सन् 2009 में सरकार ने सभी बालक-बालिकाओं के लिए शिक्षा के मौलिक अधिकार की घोषणा की थी, जिसके अनुसार चौदह वर्ष तक के सभी बालक पास स्थित किसी भी सरकारी विद्यालय में न केवल मुफ्त शिक्षा प्राप्त कर सकेंगे अपितु उन्हें मुफ्त विद्यालय की पोशाक, किताबें, किताब रखने का थैला, जूते, दोपहर का भोजन और छात्रवृत्ति भी दी जाएगी। दर्शना को मालिनी की बातें सुनकर बहुत आश्चर्य होता है। वहीं उसकी पुत्री विद्यालय जाने की खुशी से नाचने लगती है। वे दोनों इस जानकारी के लिए मालिनी को धन्यवाद देती हैं।

पाठ-9

विश्वबन्धुत्वम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

- छात्राः शिक्षक सहायतया कुरुत ।
- स्वकीयम् - आत्मानम् अपहाय - त्यक्त्वा
अवरुद्धः - बाधितः समृद्धम् - सम्पन्नम्
कुटुम्बकम् - परिवारः कष्टम् - दुःखम्
अन्यस्य - परस्य निखिले - सम्पूर्णे ।
- (क) छात्राः क्रीडाक्षेत्रे कन्दुकेन क्रीडन्ति ।
(ख) ताः बालिकाः मधुरं गायन्ति ।
(ग) अहं पुस्तकालयात् पुस्तकानि आनयामि ।
(घ) तव किं नाम ?
(ङ) गुरवे नमः
- शत्रुतायाः - मित्रतायाः
उदारचरितानाम् - लघुचेतसाम्
पुरा - अधुना
सुखिनः - दुःखिनः
मानवाः - दानवाः
अपहाय - गृहीत्वा
- पदानि लिङ्गम् विभक्तिः वचनम्
बन्धुः पुल्लिङ्ग प्रथमा एकवचनम्
देशान् पुल्लिङ्ग द्वितीया बहुवचनम्
घृणायाः स्त्रीलिङ्ग षष्ठी/पञ्चमी एकवचनम्
कुटुम्बकम् नपुंसकलिङ्ग प्रथमा/द्वितीया एकवचनम्
रक्षायाम् स्त्रीलिङ्ग सप्तमी एकवचनम्
ज्ञान विज्ञानयोः नपुंसकलिङ्ग षष्ठी/सप्तमी द्विवचनम्
- (क) कृष्णम् (ख) मन्दिरम् (ग) गुरवे (घ) अश्वस्य ।
- (क) हरये (ख) ग्रामम् (ग) अम्बायै (घ) मञ्चस्य
(ङ) पितरम् ।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

- (अ) 2. (ब) 3. (द) 4. (अ) 5. (ब) ।

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

- बन्धुः । 2. परस्पर सहायतायाः । 3. वैरभावम् ।
4. अपि । 5. ल्यप् ।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

- उत्सवे, व्यसने, दुर्भिक्षे, राष्ट्रविप्लवे, दैनन्दिनव्यवहारे च यः सहायतां करोति सः बन्धुः भवति ।

- यदा मानवाः परस्परं सहायतां कुर्वन्तु तदा विश्व बन्धुत्वं सम्भवति ।
- यदा एकः देशः अपरेण देशेन सह निर्मलेन हृदयेन बन्धुतायाः व्यवहारं करिष्यति ।
- अनीयर् ।
- 'ते' इति कर्तृ पदं, 'गणयन्ति' इति क्रिया पदं ।

→ निबन्धात्मक प्रश्नः

- विश्वस्य कल्याणाय अस्माकं भावना "वसुधैव कुटुम्बकम्" इति भवेत् । यथा सूर्यः चन्द्रः प्रकृतिश्च सर्वेषु समत्वेन व्यवहरन्ति । तथैव अस्माभिः सर्वैः परस्परं वैरभावं अपहाय विश्वबन्धुत्वं स्थापनीयम् ।
- इस पाठ में 'भाईचारे की भावना' पर विशेष जोर दिया गया है ।
उत्सव में, व्यक्तिगत संकट में, अकाल पड़ने पर, देश पर मुसीबत आने पर और प्रतिदिन के व्यवहार में जो सहायता करता है, वही मित्र होता है । यदि विश्व में सब जगह ऐसा भाव आ जाए तो विश्व में भाई-चारा सम्भव है ।

परन्तु अब सम्पूर्ण संसार में कलह और अशान्ति का वातावरण है । मनुष्य आपस में एक-दूसरे पर विश्वास नहीं करते हैं । वे दूसरे के कष्ट को अपना कष्ट नहीं समझते हैं । समर्थ देश असमर्थ देश के प्रति उपेक्षा का भाव दिखाते हैं तथा उनके ऊपर अपना प्रभुत्व स्थापित करते हैं । इसलिए संसार में सब जगह द्वेष, शत्रुता और हिंसा की भावना दिखाई देती है । देश के विकास में भी बाधा आती है ।

अतः यह बड़ी आवश्यकता है कि एक-दूसरे देश के साथ शुद्ध हृदय से भाई-चारे का व्यवहार करें । यदि संसार में यह भावना लोगों में बलवती हो जाए तो विकसित और अविकसित देशों के बीच स्वस्थ स्पर्धा होगी । सभी देश ज्ञान-विज्ञान के क्षेत्र में मित्रता की भावना और सहयोग से समृद्धि को प्राप्त करने में समर्थ हो जाएँगे ।

प्रकृति भी सभी प्राणियों से समान रूप से व्यवहार करती है । अतः आपस के बैरभाव को छोड़कर विश्व के कल्याण के लिए ऐसी भावना होनी चाहिए—'यह अपना है अथवा पराया है' ऐसी सोच तो छोटे हृदय वालों की होती है । उदार हृदय वालों के लिए तो सम्पूर्ण पृथ्वी ही परिवार है ।

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (क) चटका। (ख) गजः। (ग) शुण्डेन।
(घ) मक्षिकायाः। (ङ) मेघनादः मण्डूकः।
2. (क) कालेन कस्याः संततिः जाता ?
(ख) चटकायाः किं भुवि अपतत् ?
(ग) कस्य वधेनैव मम दुःखम् अपसरेत् ?
(घ) काष्ठकूटः कया गजस्य नयने स्फोटयिष्यति ?
3. (क) स्फोटयिष्यति (ख) करिष्यामि (ग) गमिष्यति
(घ) पतिष्यति (ङ) अनयत् (च) त्रोटयति।
4. (क) चटकायाः विलापं श्रुत्वा काष्ठकूटः ताम् अपृच्छत्— “भद्रे! किमर्थं विलपसि ?”
(ख) तयोः वार्तां श्रुत्वा मक्षिका अवदत्— “ममापि मित्रं मण्डूकः मेघनादः अस्ति । शीघ्रं तमुपेत्य यथोचितं करिष्यामः।”
(ग) मेघनादः मक्षिकाम् अवदत्— “मक्षिके! प्रथमं त्वं मध्याह्ने तस्य गजस्य कर्णे शब्दं कुरु, येन सः नयने निमील्य स्थास्यति ।”
(घ) चटका अवदत्— “एकेन दुष्टेन गजेन मम सन्ततिः नाशिता । तस्य गजस्य वधेनैव मम दुःखम् अपसरेत्।
5. (क) पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः पठिष्यति पठिष्यतः पठिष्यन्ति
प्रथमपुरुषः पतिष्यति पतिष्यतः पतिष्यन्ति
प्रथमपुरुषः मरिष्यति मरिष्यतः मरिष्यन्ति
(ख) मध्यमपुरुषः गमिष्यसि गमिष्यथः गमिष्यथ
मध्यमपुरुषः धाविष्यसि धाविष्यथः धाविष्यथ
मध्यमपुरुषः क्रीडिष्यसि क्रीडिष्यथः क्रीडिष्यथ
(ग) उत्तमपुरुषः लेखिष्यामि लेखिष्यावः लेखिष्यामः
उत्तमपुरुषः हसिष्यामि हसिष्यावः हसिष्यामः
उत्तमपुरुषः द्रक्ष्यामि द्रक्ष्यावः द्रक्ष्यामः
6. अपठत् — पठति स्म।
अपृच्छत् — पृच्छति स्म।
अत्रोटयत् — त्रोटयति स्म।
अवदत् — वदति स्म।
अपतत् — पतति स्म।
अनयत् — नयति स्म।
7. (क) एका बालिका मधुरं गायति।
(ख) चत्वारः कृषकाः कृषिकर्माणि कुर्वन्ति।
(ग) तानि पत्राणि सुन्दराणि सन्ति।

- (घ) धेनवः दुग्धं ददति।
(ङ) वयं संस्कृतम् अपठाम।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. (अ) 2. (ब) 3. (द) 4. (अ) 5. (ब)

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. भुवि। 2. गजेन। 3. मेघनादः मण्डूकः। 4. तस्मिन् + एव। 5. ल्यप् प्रत्यय।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. चटकायाः नीडं भुवि अपतत्। तेन अण्डानि विशीर्णानि।
2. एकदा कश्चित् प्रमत्तः गजः वृक्षस्य अधः आगत्य तस्य शाखां शुण्डेन अत्रोटयत्।
3. चटका काष्ठकूटश्च मक्षिकया सह गत्वा मेघनादस्य पुरः सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयताम्।
4. ‘स्थास्यामि’ पदे लृट् लकारः, उत्तमपुरुषः एकवचनम् अस्ति।
5. मध्याह्ने पदे सप्तमी विभक्तिः एकवचनम् अस्ति।

→ निबन्धात्मक प्रश्नाः

1. मेघनादः चटकां, वीणारवां काष्ठकूटं च अवदत्— “यथाहं कथयामि तथा कुरुतम्। मक्षिके ! प्रथमं त्वं मध्याह्ने तस्या गजस्य कर्णे शब्दं कुरु, येन सः नयने निमील्य स्थास्यति। तदा काष्ठकूटः चञ्च्वा तस्य नयने स्फोटयिष्यति। एवं सः गजः अन्धः भविष्यति। तृषार्तः सः जलाशयं गमिष्यति। मार्गं महान् गर्तः अस्ति। तस्य अन्तिके अहं स्थास्यामि शब्दं च करिष्यामि। मम शब्देन तं गर्तं जलाशयं मत्वा स तस्मिन्नेव गर्ते पतिष्यति मरिष्यति च।
2. ‘संघे शक्तिः’ इति लोकोक्तेः अनुसारेण येन प्रकारेण चटका, काष्ठकूटः, मक्षिका मण्डूकश्च गजस्य समक्षं निर्बला सन्ति परञ्च एतेषां समवायो गजं हन्तुम् सफलः भवति तथैव लौकिक व्यवहारे अपि भवति। बहूनाम् अपि असारणम् शक्तिशाली नरं अपि जेतुं समर्थः भवति। अतः कदाचित् शक्तेः दुरुपयोगं न कर्त्तव्यम्। अकारण एव शत्रुता न कर्त्तव्यम्।

पाठ-11

विद्याधनम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

- (क) आम् (ख) न (ग) आम् (घ) न (ङ) आम् ।
- पदानि लिङ्गम् विभक्तिः वचनम्
 नरस्य पुल्लिङ्ग षष्ठी एकवचनम्
 गुरुणाम् पुल्लिङ्ग षष्ठी बहुवचनम्
 केयूराः पुल्लिङ्ग प्रथमा बहुवचनम्
 कीर्तिम् स्त्रीलिङ्ग द्वितीया एकवचनम्
 भूषणानि नपुंसकलिङ्ग प्रथमा/ बहुवचनम्
 द्वितीया
- विद्या राजसु पूज्यते विद्याविहीनः पशुः।
 न हि धनम्
 केयूराः न विभूषयन्ति हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः।
 पुरुषम्
 न चौरहार्यं न च न भ्रातृभाज्यं न च राजहार्यम्
 भारकारि।
 सत्कारायतनं कुलस्य रत्नैर्विना भूषणम् ।
 महिमा
 वाण्येका समलङ्करोति या संस्कृता धार्यते ।
 पुरुषम्
- (क) विद्याविहीनः। (ख) विद्या। (ग) केयूराः।
 (घ) विद्या। (ङ) भूषणानि।
- (क) विद्याविहीनः कः पशुः अस्ति ?
 (ख) का राजसु पूज्यते ?
 (ग) चन्द्रोज्ज्वला के पुरुषं न अलङ्कुर्वन्ति ?
 (घ) कः हिते नियुङ्क्ते ।
 (ङ) विद्याधनं कीदृशं धनमस्ति ?
 (च) विद्या कासु कीर्तिं तनोति ?
- (क) विद्या गुरुणां गुरुः अस्ति ।
 (ख) संस्कृतावाणी पुरुषं समलङ्करोति ।
 (ग) व्ययं कृते विद्या वर्धते ।
 (घ) भाग्यक्षये विद्या आश्रयः ।

- मूर्धजाः विद्या धनम्
 पशुः संस्कृता सततम्
 गुरुः रतिः कुसुमम्

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

- (अ) 2. (ब) 3. (द) 4. (अ) 5. (ब) ।

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

- विद्या प्रच्छन्नगुप्तं धनम् अस्ति।
- राजसु विद्या पूज्यते।
- विदेशगमने विद्या बन्धुः इव भवति।
- विभूषयन्ति पदे लट्लकारः, प्रथमपुरुषः बहुवचनम्।
- 'भूषणानि' पदे प्रथमा विभक्तिः, बहुवचनं नपुंसकलिङ्गम् अस्ति।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

- अन्यं सर्वविषयम् उपेक्ष्य विद्याधिकारं कुर्यात्।
- प्रच्छन्नगुप्तं धनं विद्या अस्ति।
- विद्यां तृतीयं नेत्रं कथ्यते।
- षष्ठी तत्पुरुषः।
- न + अलङ्कृता।

→ निबन्धात्मक प्रश्नाः

- (एतद् विद्या धनं) न चौरहार्यं न च राजहार्यं, न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि। व्यये कृते नित्यं वर्धते एवं (अतः) विद्या धनं सर्वधनप्रधानं (अस्ति)।
- भावार्थः अस्मिन् श्लोके अपि कविः विद्यायाः महत्त्वं वर्णयति यत्-विद्या नरस्य रूपम् अधिकं सौन्दर्यम् वा अस्ति। विद्या मनुष्यस्य हृदये प्रच्छन्नं गुप्तं धनम् अस्ति। विद्या भोगम् प्रददाति, यशः सुखं च प्रदात्री अस्ति। विद्या गुरुणां गुरु अस्ति विदेशगमने विद्या बन्धुजनः इव भवति। विद्या परा देवता अस्ति। राजसु विद्या पूज्यते धनं न हि। विद्या विहीनः मनुष्यः पशुः तुल्यं भवति।

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

- छात्राः शिक्षक सहायतया कुरुत ।
- (क) संस्कृतभाषा । (ख) आर्यभटः ।
(ग) अर्थशास्त्रम् । (घ) संस्कृतभाषायाः ।
(ङ) सूक्तयः ।
- (क) सङ्गणकस्य कृते सर्वोत्तमा भाषा संस्कृतभाषा अस्ति ।
(ख) संस्कृतस्य वाङ्मयं वेदैः पुराणैः, नीतिशास्त्रैः चिकित्साशास्त्रादिभिश्च समृद्धम् अस्ति ।
(ग) संस्कृतं सर्वभूतेषु आत्मवत् व्यवहारं कर्तुं शिक्षयति ।
(घ) संस्कृतभाषायां महापुरुषाणां मतिः, उत्तमजनानां धृतिः, सामान्यजनानां जीवनपद्धतिः च वर्णिताः सन्ति । अतः अस्माभिः संस्कृतम् अवश्यमेव पठनीयम् ।
- मति (प्रथमा) मतिः मती मतयः
प्रीति (द्वितीया) प्रीतिम् प्रीती प्रीतयः
शान्ति (तृतीया) शान्त्या शान्तिभ्याम् शान्तिभिः
प्रकृति (चतुर्थी) प्रकृत्यै/प्रकृतये प्रकृतिभ्याम् प्रकृतिभ्यः
गीति (पञ्चमी) गीत्याः/गीत्ये गीतिभ्याम् गीतिभ्यः
कृति (षष्ठी) कृतेः/कृत्याः कृत्योः कृतीनाम्
भीति (सप्तमी) भीतौ/ भीत्याम् भीत्योः भीतिषु
- (क) संस्कृते ज्ञान-विज्ञानयोः कः सुरक्षितः अस्ति ?
(ख) संस्कृतमेव कस्य कृते सर्वोत्तमा भाषा ?
(ग) शल्यक्रियायाः वर्णनं कुत्र अस्ति ?
(घ) कान् प्रति अस्माभिः प्रियं व्यवहर्तव्यम् ?
- पदानि विभक्तिः वचनम्
गतिः प्रथमा एकवचनम्
नीतिम् द्वितीया एकवचनम्
सूक्तयः प्रथमा बहुवचनम्
शान्त्या तृतीया एकवचनम्
प्रीत्यै चतुर्थी एकवचनम्
मतिषु सप्तमी बहुवचनम्
- क ख
कौटिल्येन अर्थशास्त्रं रचितम् ।
चिकित्साशास्त्रे चरकसुश्रुतयोः
योगदानम् ।
शून्यस्य आविष्कर्ता आर्यभटः ।
संस्कृतम् ज्ञानविज्ञानपोषकम् ।
सूक्तयः अभ्युदयाय प्रेरयन्ति ।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. (अ) 2. (ब) 3. (द) 4. (अ) 5. (ब)

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. कालिदासम्
2. आर्यभटस्य ।
3. संस्कृतग्रन्थेषु ।
4. संस्कृतस्य ग्रन्थेषु (तत्पुरुष समास)
5. इति + आदयः ।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. संस्कृते विद्यमानाः सूक्तयः अभ्युदयाय प्रेरयन्ति ।
2. वसुधैव कुटुम्बकम् अस्ति ।
3. भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा ।
4. ज्ञानं च विज्ञानं च (ज्ञान और विज्ञान) द्वन्द्व समासः (द्वन्द्व समास)
5. सु + उक्तयः (दीर्घ सन्धिः) ।

→ निबन्धात्मक प्रश्नाः

1. संस्कृत भाषायाः वाङ्मयं वेदैः, पुराणैः, नीतिशास्त्रेः चिकित्साशास्त्रादिभिश्च समृद्धमस्ति । कालिदासादीनां विश्वकवीनां काव्यसौन्दर्यम् अनुपमम् । कौटिल्यरचितम् अर्थशास्त्रं जगति प्रसिद्धमस्ति । गणितशास्त्रे शून्यस्य प्रतिपादनं सर्वप्रथमम् आर्यभटः अकरोत् । चिकित्साशास्त्रे चरकसुश्रुतयोः योगदानं विश्व प्रसिद्धम् । संस्कृते यानि अन्यानि शास्त्राणि विद्यन्ते तेषु वास्तुशास्त्रं, रसायनशास्त्रं, खगोलविज्ञानं, ज्योतिषशास्त्रं, विमानशास्त्रम् इत्यादीनि उल्लेखनीयानि ।
2. संस्कृते विद्यमानाः सूक्तयः अभ्युदयाय प्रेरयन्ति । कश्चिद् सूक्तयः—
(i) न चौरहार्यं न च राजहार्यं, न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं, विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥
(ii) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् ।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥
(iii) सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥
(iv) दाने तपसि शौर्ये च विज्ञाने विनये नये ।
विस्मयो न हि कर्त्तव्यो बहुरत्ना वसुन्धरा ॥

3. विश्व की सभी भाषाओं में संस्कृत प्राचीनतम भाषा है। यह भाषा सभी भाषाओं की जननी है। इस भाषा में प्राचीन ज्ञान-विज्ञान की निधि सुरक्षित है। यह भाषा अत्यधिक वैज्ञानिक है। संस्कृत भाषा ही कम्प्यूटर के लिए सबसे उत्तम भाषा है। इसका साहित्य वेदों, पुराणों, नीतिशास्त्र, चिकित्साशास्त्र के द्वारा समृद्ध है। संस्कृत भाषा के कालिदास जैसे विश्वप्रसिद्ध कवि का काव्य-सौन्दर्य अनुपम है। संस्कृत भाषा में अनेक शास्त्रों की रचना की गई है। कौटिल्य का अर्थशास्त्र संसार में प्रसिद्ध है। गणित में शून्य का प्रतिपादन सर्वप्रथम आर्यभट्ट ने किया। चिकित्साशास्त्र में महर्षि चरक एवं सुश्रुत का योगदान विश्व में प्रसिद्ध है। संस्कृत में अन्य शास्त्र जैसे— वास्तुशास्त्र, खगोल विज्ञान, ज्योतिषशास्त्र एवं विमानशास्त्र आदि उल्लेखनीय हैं।

संस्कृत में विद्यमान सूक्तियाँ जीवन में उन्नति के लिए प्रेरित करती हैं। जैसे— सत्यमेव जयते, वसुधैव कुटुम्बकम्, विद्ययाऽमृतमश्नुते, योगः कर्मसु कौशलम् आदि। सभी प्राणियों से आत्मवत व्यवहार करना संस्कृत भाषा ही सिखाती है।

कुछ (लोग) कहते हैं कि संस्कृत भाषा में केवल धार्मिक साहित्य (ही) है— यह धारणा ठीक नहीं है। संस्कृत ग्रन्थों में मानव जीवन के लिए अनेक विषय समाविष्ट हैं। महापुरुषों के विचार, उत्तम लोगों का धैर्य और जनसामान्य के जीवन के मार्ग वर्णित हैं। जो मनुष्य को जीवनोपयोगी व समाजोपयोगी व्यवहार करना सिखाते हैं।

अतः हमें संस्कृत अवश्य पढ़नी चाहिए। संस्कृत अमृतमयी सरस और सरल है।

पाठ-13

लालनगीतम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

- छात्र स्वयं गाएँ।
- (क) धरणी। (ख) पुष्पम्। (ग) विपिने।
(घ) नवघासम्। (ङ) उष्ट्रः।
- (क) सलिले का सेलति ?
(ख) केषु चित्रपतङ्गाः डयन्ते ?
(ग) कः पृष्ठे भारं वहति ?
(घ) कदा अश्वः किमपि न खादति ?
(ङ) कस्मिन् उदिते धरणी विहसति ?
- धरणी पृथिवी मन्दिरे देवालये
करालम् भयङ्करम् सलिले जले
विपिने वने हरिणः मृगः
- मन्दम् क्षिप्रम् नीचैः उच्चैः
कठोरः स्निग्धम् पुरातनम् नूतनम्
अपर्याप्तम् पर्याप्तम्
- (क) न (ख) न (ग) न (घ) आम् (ङ) आम्
(च) न।
- भल्लुकः (तृतीया एकवचने) = भल्लुकेन
उष्ट्रः (पञ्चमी द्विवचने) = उष्ट्राभ्याम्

हरिणः (सप्तमी बहुवचने) = हरिणेषु

व्याघ्रः (द्वितीया एकवचने) = व्याघ्रम्

घोटकराजः (सम्बोधन एकवचने) = हे घोटकराज !

1. प्रातः सूर्यः उदेति । 2. सूर्योदये कमलानि विकसन्ति । 3. वाटिकायां बालाः क्रीडन्ति । 4. वृक्षेषु खगाः कूजन्ति । 5. पुष्पेषु चित्रपतङ्गाः डयन्ते ।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

→ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. (अ) 2. (ब) 3. (स) 4. (अ) 5. (ब)।

→ अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. धरणी सूर्ये उदिते विहसति।
2. हरिणः नवघासं खादति।
3. घोटकराजः धावनसमये किमपि न खादति।
4. तृतीया बहुवचनम्।
5. नृत्यति।

→ लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

1. सविलासं हरिणः पश्यति।
2. पुष्पेषु चित्रपतङ्गाः तिष्ठन्ति।
3. चित्रपतङ्गाः नानारङ्गाः सन्ति।

4. पुल्लिङ्ग ।

5. एकवचनम् ।

→ निबन्धात्मक प्रश्नः

1. सूर्ये उदिते पृथ्वी विहसति खगः कूजति, कमलं विकसति । मन्दिरे ढक्का उच्चै नदति । सरितः जले नौकायाः संचालनं भवति ।
2. प्रातःकाले धेनुः दुग्धं यच्छति, तद् दुग्धम् शुद्धं, स्वच्छं

मधुरं स्निग्धम् च भवति । सघने वने व्याघ्रः गर्जति, तत्र सिंहः उच्चैः नर्दति ।

हरिणः नवघासं खादति, सर्वत्र च सविलासं पश्यति । उद्गत उष्ट्रः पृष्ठे प्रचुरं भारं आदाय मन्दं-मन्दं गच्छति । तुरङ्गः तीव्रं धावति, धावनसमये किमपि न खादति । इमं भयानकं भल्लुकं पश्यत थथथै नृत्यति । करतालं कुरु ।

